

پیش در آمد

مقاله ای که در پیش رو دارید، مواردی از حدیثهای نقل شده را در مجمع البیان ارائه می کند که پایه و سندی ندارند و به اشتباه بدان راه یافته اند. روشن است که این اشتباه در اصل، چنان که دیده می شود در اثر نسخه برداری های مکرر و با واسطه و سستی و بی دقتی نسخه نگاران منابع مجمع البیان روی داده است، زیرا بسی دور می نماید که محققان نقاد و تیزبین و چیره دست چونان علامه طبرسی چنین اشتباهاتی از او سرزده باشد. سوگمندان دست تغییر و تبدیل و مصلحت اندیشی و اعمال سلیقه شخصی در گذر تاریخ کتابت و نسخه برداری، آسیبهایی ویرانگر بر میراث گرانقدر اسلامی و شیعی وارد ساخته است. نویسنده در این نوشتار، سخن از در آمیختگی سخن غیر معصوم با معصوم در مواردی دارد، که بی تردید سره سازی میراث ارزشمند تفسیر مأثور، مصلحتی برتر از هر گونه مصلحت اندیشی است.

حقیقت تلخ دیگر آن که تفسیر ارجمند مجمع البیان به رغم آن که بر تارک میراث علمی شیعه چونان ستاره ای فروزان می درخشد، اما تاکنون چاپ منقّحی از آن ارائه نشده است. و متنی که هم اکنون در دست است - به رغم وجود چاپهای فراوان و کارهای تصحیحی که در برخی از چاپها صورت گرفته است - اطمینان به همسانی دقیق و واژه به واژه آن با آنکه «لفظ نگاه» نیست. «دوره» در این نسخه ها که «نیک» است سر لفظ و تحقیق دقیق و فنی آن بر اساس روشهای امروزی تحقیق، وظیفه ای است بایسته که مقالاتی از این دست، بایستگی آن را نمایان تر می سازد. «پژوهشهای قرآنی»

در کتاب ارجمند تفسیر مجمع البیان مواردی وجود دارد که ابوجعفر طبری با ابوجعفر امام محمد باقر(ع) اشتباه شده و قول ابوجعفر محمد بن جریر طبری مفسر معروف اهل سنت (متوفای ۳۱۰ هـ ق)، به عنوان قول ابوجعفر باقر(ع) معرفی شده و حدیث امام محمد باقر(ع) تلقی گشته و تصور رفته که روایتی از امام معصوم است.

داستان از این قرار است که شیخ طوسی در تفسیر تبیان در بسیاری از موارد که قول طبری را نقل می کند می گوید: ابوجعفر چنین گفته است، چون ابوجعفر کنیه محمد بن جریر طبری است و کاتبان و استنساخ کنندگان

تفسیر تبیان در مواردی تصور کرده اند مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، امام محمد باقر (ع) است و از این رو بعد از ابو جعفر عبارت «علیه السلام» را نوشته اند. سپس طبرسی صاحب مجمع البیان که هنگام تفسیر آیات قرآن به کتاب تبیان شیخ طوسی رجوع می کرده و خودش در مقدمه مجمع البیان فرموده است: «شیخ طوسی قدوه و مصباح من است، و در وقت تفسیر آیات قرآن به کتاب تبیان او مراجعه می کنم»، در بسیاری از موارد که دیده است شیخ طوسی لفظ ابو جعفر را به کار برده با دیدن لفظ «علیه السلام» بعد از نام ابو جعفر تصور کرده است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، امام محمد باقر (ع) است. از این رو مطلبی را که شیخ طوسی از ابو جعفر طبری نقل کرده به امام محمد باقر (ع) نسبت داده است. کسانی نیز که مجمع البیان را مطالعه می کنند و بی خبر از این مسئله هر جا به این موارد بر می خورند نقل طبرسی را حدیث امام باقر (ع) تلقی می کنند، به طور مثال در تفسیر نورالتقلین که مؤلف قصد داشته است روایات پیغمبر (ص) و ائمه معصومین را نقل کند، هر جا در مجمع البیان به چنین مواردی بر می خورد نقل طبرسی را به عنوان حدیث امام محمد باقر (ع) می آورد.

این موارد را باید در اصطلاح مرسلات طبرسی از امام محمد باقر (ع) نامگذاری کرد، مرسلات یعنی روایاتی که نام بعضی یا همه راویان آنها ذکر نشده و مستقیماً به پیغمبر (ص) یا امام معصوم نسبت داده شده اند. این موارد که در مجمع البیان قول طبری اشتهاً حدیث امام باقر (ع) تلقی شده از مواردی است که سند خبر صددرصد صحیح است، ولی متن آن صددرصد دروغ است. سند خبر صددرصد صحیح است، چون طبرسی صددرصد عادل و راستگو است، و متن آن صددرصد دروغ است، زیرا ابو جعفر که در سخن طبرسی به اشتباه امام محمد باقر (ع) معرفی شده ابو جعفر طبری است نه امام محمد باقر (ع).

ما نمی دانیم در کلّ مجمع البیان در چند جا چنین اشتباهی رخ داده است، استقصای این موارد نیازمند بررسی سراسر مجمع البیان است که هر جا از امام محمد باقر (ع) حدیثی نقل شده بررسی شود.

ما در این اوراق فقط مواردی را که به طور اتفاقی به آنها برخورد کرده و دانسته ایم که چنین اشتباهی در آنها رخ داده است می آوریم.

در اینجا لازم است کسانی که به مجمع البیان مراجعه می کنند هر گاه دیدند طبرسی از امام محمد باقر (ع) حدیثی نقل کرده است، با مراجعه به تبیان شیخ طوسی ببینند او در آن مورد همان مطلب را از ابو جعفر نقل کرده است یا نه؟ اگر نقل کرده است در همان مسئله به تفسیر طبری مراجعه کنند ببینند آنچه شیخ طوسی از ابو جعفر آورده در سخنان طبری به عنوان قول مورد قبول او آمده است یا نه؟ و اگر دیدند مطلبی که شیخ طوسی از ابو جعفر نقل

کرده همان قول طبری است، طبعاً پی می برند که مقصود شیخ طوسی از ابوجعفر، ابوجعفر طبری است و در نتیجه آنچه در مجمع البیان به امام محمدباقر(ع) نسبت داده شده از همان مواردی است که صاحب مجمع البیان قول ابوجعفر طبری را که در تبیان دیده است به اشتباه به عنوان حدیث امام محمدباقر(ع) آورده است.

مورد اول

در تفسیر طبری درباره آیه ۱۰۶ و ۱۰۷ مائده شأن نزولی به چند طریق با قدری اختلاف در عبارت آمده است که خلاصه آن چنین است:

تمیم داری و عدی دو نفر نصرانی بودند که به اتفاق ابن ابی مریم(ابن ابی ماریه) از بنی سهم به عزم تجارت شام سفر کردند، در بین راه تاجر سهمی بیمار شد، او وصیت نامه ای نوشت که در آن یک یک اموال خود را دقیقاً نام برده بود و آن را در متاع خود پنهان کرده، وی اموال خود را به آن نصرانی سپرد که به ورثه اش بدهند، وقتی که او درگذشت آن دو از میان اموالش جامی نقره ای را که منقوش به طلا بود برای خود برداشتند و چیزهای دیگر را به ورثه اش دادند، هنگامی که ورثه او وصیت نامه اش را یافتند دانستند که جام را آن دو رفیق وی تصاحب کرده اند. قضیه را به محضر پیامبر(ص) بردند و این آیه نازل شد:

«یا ایها الذین آمنوا شهادة بینکم إذا حضر أحدکم الموت حین الوصیة اثنان ذوا عدل منکم أو آخران من غیرکم إن أنتم ضربتم فی الأرض فأصابتکم مصیبة الموت تحسبونهما من بعد الصلوة فیقسمان بالله إن ارتبتم لانشتری به ثمناً و لو کان ذا قربی و لآنکتُم شهادة الله إنا إذا لمن الآثمین» مائده/۱۰۶

پس آن حضرت دستور داد آن دو نصرانی بعد از نماز عصر قسم یاد کردند: به خدایی که معبودی جز او نیست مال متوفی جز این نبود که به ورثه او دادیم و ما چیزی را کتمان نکردیم. پس از مدتی جام نزد آن دو پیدا شد، ولی گفتند: ما آن را از او خریده ایم، باز قضیه را به محضر رسول خدا(ص) بردند و این آیه نازل شد:

«فإن عثر على أنّهما استحقا إثماً فأخراهم يقومان مقامها من الذين استحقّ عليهم الأوليان فيقسمان بالله لشهادتنا أحقّ من شهادتهما و ما اعتدنا إنّنا إذا لمن الظالمين» مائده/۱۰۷

پس آن حضرت دستور داد دو نفر از خویشان متوفی قسم یاد کردند که آن دو نصرانی این جام را پنهان ساخته و خود تصاحب کرده بودند و در نتیجه جام به صاحب حق بازگردانده شد. (تفسیر طبری جزء هفتم ذیل آیه ۱۰۶ و ۱۰۷ مائده)

آن گاه شیخ طوسی در تبیان بخشی از این شأن نزول را که طبری آورده در تفسیر آیه ۱۰۶ مائده و بخشی را در تفسیر آیه ۱۰۷ آورده است که آن را از واقدی و طبری نقل می کند و می نویسد:

«ذكر الواقدي و ابوجعفر أنّ سبب نزول هذه الآية ما قال اسامة بن زيد عن أبيه قال: كان تميم الداري و أخوه عدی نصرانين، و كان متجرهما الى مكّة، فلما هاجر رسول الله (ص) الى المدينة قدم ابن ابى ماريّة مولى عمرو بن عاص المدينة و هو يريد الشام تاجراً، فخرج هو و تميم الداري و أخوه عدی، حتّى إذا كانوا ببعض الطريق مرض ابن ماريّة، فكتب وصية بيده و دسّها فى متاعه و أوصى اليهما و دفع المال اليهما، و قال: أبلغا هذا أهلى، فلما مات فتحا المتاع و أخذوا ما أعجبهما منه ثمّ رجعا بالمال الى الورثة، فلما فتش القوم المال فقدوا بعض ما كان خرج به صاحبهم، و نظروا الى الوصية فوجدوا المال فيها تاماً، و كلّموا تميماً و صاحبه فقالوا: لاعلم لنا به و ما دفعه الينا أبلغناه كما هو، فرفعوا أمرهم الى النّبي (ص) فنزلت هذه الآية [يعنى آية ۱۰۶ من المائدة].» ۱

و در جای دیگر می نویسد:

«و قد ذكرنا سبب نزول الآية عمّن روينا عنه، فذكروا أنّها نزلت فى أمر رسول الله أن يستحلفوهما والله ما قبضنا له غير هذا و لا كتماناه، ثمّ ظهر على إناء من فضة منقوش مذهب معهما فقالوا: هذه من متاعه، فقالا اشتريناها، فارتفعوا الى رسول الله (ص)، فنزلت قوله تعالى: «فإن عثر على أنّهما استحقّا إثماً فأخراهم يقومان مقامهما من الذين استحقّ...» فأمر رسول الله (ص) رجلين من أهل البيت [أى أهل بيت المتوفى] أن يحلفا على ما كتما و غيبا، فحلف عبد الله بن عمر و المطلّب بن ابى وداعة فاستحقا [و قد روى: فقام عمرو بن العاص و رجل آخر فحلفا...].» ۲

می بینیم که آنچه شیخ طوسی در تبیان در ذیل آیه ۱۰۶ و ۱۰۷ مائده آورده همان چیزی است که در تفسیر طبری آمده است و شیخ آن را از واقدی و ابوجعفر طبری نقل کرده است و در سند آن اسامة بن زيد عن ابیه

ذکر شده است که در نقل طبری نیست و طبعاً در نقل واقدی بوده است و پیداست که شیخ طوسی نقل واقدی و ابوجعفر طبری را با هم تلفیق کرده است که این کار رایج است.

ضمناً در تبیان چاپ بیروت بعد از ابوجعفر علامت اختصاری علیه السلام (ع) ذکر شده که هر کس آن را بخواند تصور می کند مقصود از ابوجعفر امام محمدباقر (ع) است.

سپس طبری در این زمینه عبارت شیخ طوسی را در تبیان با اندکی تصرف در مجمع البیان بدین صورت آورده است:

«النزول: سبب نزول هذه الآية أن ثلاثة نفر خرجوا من المدينة تجاراً إلى الشام؛ تميم بن اوس الداري و اخوه عدى و هما نصرانيان و ابن ابى ماريه مولى عمرو بن العاص السهمي و كان مسلماً، حتى إذا كانوا ببعض الطريق مرض ابن ابى ماريه فكتب وصيته بيده و دسها في متاعه و أوصى اليهما و دفع المال اليهما، و قال: أبلغا هذا أهلي فلما مات فتحا المتاع و أخذوا ما أعجبهما منه، ثم رجعا بالمال الى الورثة فلما فُتس القوم المال فقدوا بعض ما كان قد خرج به صاحبهم، فنظروا الى الوصية فوجدوا المال فيها تاماً فكلّموا تميماً و صاحبه، فقالوا: لا علم لنا به و ما دفعه إلينا أبلغناه كما هو، فرفعوا أمرهم الى النبي (ص) فنزلت الآية. عن اسامة بن زيد عن ابيه و عن جماعة المفسرين و هو المروى عن ابى جعفر عليه السلام.» ۳

می بینیم که طبری چون تصور کرده است مقصود از ابوجعفر در کلام شیخ طوسی امام محمدباقر (ع) است ذیل کلام خود فرموده است: و هو المروى عن ابى جعفر عليه السلام، در حالی که مقصود شیخ طوسی ابوجعفر طبری بوده است، نه ابوجعفر باقر (ع) و بدین گونه در اینجا یک حدیث خیالی منقول از امام باقر (ع) پدید آمده است که مرسله ای است از مراسلات طبری از امام پنجم؛ مرسله ای که سندش صددرصد صحیح است، چون طبری صددرصد راستگو است، ولی متن آن صد در صد دروغ است، چون ابوجعفر در سخن شیخ طوسی، ابوجعفر طبری است نه امام باقر (ع).

طبرسی غیر از تبیان شیخ طوسی به منابع دیگر نیز رجوع کرده است، زیرا نام پدر تمیم الداری را ذکر کرده است که در تبیان نیست و نیز درباره ابن ابی ماریه گفته است: «و کان مسلماً» که در تبیان نیست و همچنین در ذیل کلامش گفته است: «و عن جماعة المفسرين» که معلوم می شود غیر از تبیان به چند تفسیر دیگر نیز رجوع کرده و سرانجام برای بیان شأن نزول آیه متن را برگزیده است.

در اینجا توجه به این نکته نیز لازم است که لحن عبارت شیخ طوسی که فرموده است: «ذكر الواقدي و ابو جعفر أن سبب نزول هذه الآية...» شاهد دیگری است که مقصود شیخ، ابو جعفر طبری است، زیرا شیخ طوسی و علمای امامیه هیچ گاه نام ائمه (ع) را در ردیف نام مفسران و مورخان نمی آورند و اینکه در کلام شیخ، ابو جعفر در ردیف واقدی ذکر شده نشانه این است که مقصود از ابو جعفر امام باقر (ع) نیست.

نکته دیگر

در تفسیر نورالثقلین که مؤلف آن روایات منقول از پیامبر (ص) و ائمه (ع) را در مورد تفسیر آیات قرآن ذکر می کند در شأن نزول آیه ۱۰۶ و ۱۰۷ سوره مائده حدیثی از امام محمدباقر (ع) ذکر نشده است. و با توجه به تتبع بسیار وسیعی که او دارد در می یابیم که در منابع روایی در این مورد حدیثی از امام محمدباقر (ع) وجود نداشته است. آری او آنچه را که در مجمع البیان وجود دارد در تفسیر سوره مائده با شماره ۴۱۵ عیناً نقل کرده است، که دانستیم آن نقل ابو جعفر طبری است و اشتهاً به امام محمدباقر (ع) نسبت داده شده است.

ضمناً در نورالثقلین شأن نزولی که در تفسیر طبری به چند طریق برای آیه ۱۰۶ و ۱۰۷ مائده آمده از تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم با اندکی اختلاف در عبارت و جابجا شدن نامهای اشخاص با شماره ۴۱۴ نقل شده است، و عادت نویسنده تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم این است که مطالب تاریخی را بدون ذکر مأخذ از منابع عامه می آورد، و در اینجا نیز چنین کرده است. و اگر این مطالب را با ذکر مأخذ می آورد خیلی بهتر بود.

مورد دوم

در آیه ۱۰۶ مائده آمده است:

«... تحبسونهما من بعد الصلوة فيقسمان بالله إن ارتبتم لانشترى به ثمناً ولو كان ذا قربي و لانكتم شهادة الله إنا إذا لمن الآثمين»

این آیه درباره قسم دادن دو نفر است از غیر ملت اسلام که درباره ایشان گمان خیانت در مورد وصیت متوفی می رود و باید بعد از نماز قسم یاد کنند که در مورد متوفی خیانت نکرده اند. میان مفسران اختلاف است که نماز مزبور کدام نماز است؛ یک قول این است که نماز جماعت عصر، و قول دیگر این است که نماز جماعت ظهر یا عصر است، و قول سوم این است که مقصود نماز خود آن دو نفر از غیر ملت اسلام است. طبری می گوید: به عقیده من قول درست، قول کسی است که گفته است: تحبسونهما من بعد صلوة العصر. ۴ سپس شیخ طوسی در تبیان نوشته است:

«والصلوة المذكورة في هذه الآية قيل فيها ثلاثة اقوال: أولها: قال شريح و سعيد بن جبیر و ابراهيم و قتادة و هو قول ابی جعفر أنها صلوة العصر، الثاني قال الحسن هي الظهر و العصر... الثالث قال ابن عباس: صلوة اهل دينهما - يعنى الذميين - لأنهم لا يعظّمون أوقات صلوتنا.» ۵

شیخ طوسی قول اول را به شریح و سعید بن جبیر و ابراهیم و قتاده و ابو جعفر نسبت داده است و معلوم است که مقصود از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است که قول او را پیش از این نقل کردیم، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابی جعفر علامت اختصاری علیه السلام (ع) را نوشته اند، چون خیال کرده اند مقصود از ابی جعفر، امام محمد باقر (ع) است. آن گاه طبرسی در تفسیر آیه ۱۰۶ مائده نوشته است:

«المعنى تحبسونهما من بعد صلوتهما العصر، لأن الناس كانوا يحلفون بالحجاز بعد صلوة العصر لاجتماع الناس و تكاثرهم في ذلك الوقت، و هو المروى عن ابی جعفر عليه السلام و قتادة و سعيد بن جبیر و غيرهم و قيل: هي صلوة الظهر و العصر، عن الحسن...» ۶

معلوم است که طبرسی همان مطلب تیان را نوشته است، ولی چون خیال کرده است مقصود از ابی جعفر در کلام شیخ طوسی امام محمدباقر(ع) است برای رعایت احترام، نام ابی جعفر را قبل از قتاده و سعید بن جبیر آورده و عبارت علیه السلام را نیز همراه آن ذکر کرده است.

می بینیم که در اینجا نیز ابو جعفر طبری با ابو جعفر امام محمد باقر(ع) اشتباه شده است و یک حدیث خیالی منسوب به امام محمد باقر(ع) به وجود آمده است که یکی از مرسلات طبرسی از امام باقر علیه السلام به شمار می رود.

راوی این حدیث؛ یعنی طبرسی، راستگو و سندش اصطلاحاً صحیح است، ولی آنچه به امام باقر(ع) نسبت داده شده بر خلاف واقع است.

مورد سوّم

در آیه ۲ سوره مائده آمده است:

«يا ايها الذين آمنوا لا تحلّوا شعائر الله و لا الشهر الحرام و لا الهدى و لا القلائد و لا آمّين البيت الحرام يتبخون فضلاً من ربّهم و رضواناً...»

طبری درباره جمله «و لا آمّين البيت الحرام» می نویسد:

«گفته شده است که این آیه درباره مردی از بنی ربیع به نام حُطَم نازل شده است، سُدّی گفته است: حطم بن هند بکری در مدینه به محضر پیامبر(ص) آمد در حالی که نیروی سواره نظام خود را بیرون مدینه متوقف کرده بود، آن حضرت وی را دعوت به اسلام کرد، او گفت: به چه چیزی دعوت می کنی؟ آن حضرت برای او شرح داد که به چه چیزی دعوت می کند. رسول الله(ص) قبلاً به اصحاب فرموده بود: امروز مردی از ربیع بر شما وارد می شود که به زبان شیطان سخن می گوید. وقتی که پیامبر(ص) او را از محتوای دعوت خود آگاه کرد، او گفت: به من مهلت بدهید، شاید اسلام را پذیرفتم و من کسانی را دارم که باید با آنان مشورت کنم.

او از نزد رسول الله (ص) بیرون رفت و آن حضرت فرمود: او با چهره کافر وارد شد و با قصد مکر و خیانت خارج گشت.

حُطْم از مدینه بیرون رفت و سر راه خود بخشی از چهارپایان مدینه را که در صحرا به چرا رفته بودند به غارت برد و اشعاری در این زمینه سرود، سپس در سال بعد عازم مکه شد، در حالی که برای حجّ قربانی آورده بود، پیامبر (ص) قصد کرد برای تعقیب او نیرو بفرستد که این آیه نازل شد، تا این عبارت: «آمّین البیت الحرام» [که از تعرض نسبت به کسانی که قصد زیارت بیت الله را دارند نهی کرده است] گروهی از اصحاب گفتند: یا رسول الله! اجازه بده به وی حمله کنیم، زیرا اوست که بخشی از چهارپایان مدینه را به غارت برد، فرمود: او برای حجّ، قربانی با قلاده آورده است، گفتند: این کاری است که ما در جاهلیت انجام می دادیم، ولی پیامبر اجازه حمله به او را نداد.» ۷

طبری این شأن نزول را علاوه بر سُدّی از عکرمه و ابن جریر نیز با قدری اختلاف در عبارت نقل کرده است. آن گاه شیخ طوسی در تبیان همین داستان را که طبری آورده است بدین صورت از او نقل می کند:

«و قال ابو جعفر نزلت هذه الآية في رجل من بني ربيعة يقال له: الحُطْم. قال السُدّی: اقبل الحطم بن هند البكري حتى أتى النبي (ص) وحده، و خلف خيله خارجة من المدينة، فدعا فقال: إلی م تدعو؟ فأخبره، وقد كان النبي (ص) قال لأصحابه: يدخل اليوم عليكم رجل من ربيعة يتكلم بلسان شیطان، فلما أخبره النبي (ص) قال: أنظروا لعلی أسلم و لی من أشاوره، فخرج من عنده فقال رسول الله (ص) لقد دخل بوجه كافر، و خرج بعقب غادر، فمرّ بسرح من سرح المدينة فساقه وانطلق به و هو يرتجز و يقول... ثمّ اقبل من عام قابل حاجاً قد قلّد هدياً، فأراد رسول الله (ص) أن يبعث اليه، فنزلت هذه الآية «و لا آمّین البیت الحرام» هذا قول ابن جریر والسُدّی.» ۸

معلوم است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، طبری است، زیرا آنچه را شیخ در اینجا نقل کرده عیناً همان متنی است که طبری در تفسیرش آورده است، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابو جعفر کلمه (علیه السلام) ذکر شده است، چون متصدیان چاپ تبیان تصور کرده اند مقصود از ابو جعفر در کلام شیخ طوسی امام محمد باقر (ع) است.

سپس طبری در شأن نزول آیه ۲ مائده می نویسد:

«النزول: قال ابو جعفر الباقر عليه السلام: نزلت هذه الآية في رجل من بني ربيعة يقال له الحُطَم...» و متن کامل آنچه را که در تبیان است و نقل کردیم می آورد. ۹.

این نیز مورد دیگری است که طبرسی در مجمع البیان ابو جعفر طبری را با ابو جعفر باقر(ع) اشتباه کرده و یک حدیث خیالی را به امام محمد باقر(ع) نسبت داده است.

گمان می رود تفسیر طبری نزد صاحب مجمع البیان نبوده است، زیرا اگر نزد او بود با رجوع به آن درمی یافت که آنچه در تبیان بوده همان چیزی است که در تفسیر طبری آمده است و در نتیجه پی می برد که مقصود از ابو جعفر در کلام شیخ طوسی ابو جعفر طبری است، نه امام محمد باقر(ع)، و در آن صورت چنین اشتباهی به طور مکرر برای او پیش نمی آمد.

یادآوری

صاحب نورالثقلین در تفسیر آیه ۲ مائده عبارت مجمع البیان را که در آن آمده است: «قال ابو جعفر عليه السلام: نزلت هذه الآية في رجل من بني ربيعة...» تا آخر آنچه را که از تبیان نقل کردیم با شماره ۱۵ آورده است ۱۰، به تصور اینکه این حدیثی از امام محمد باقر(ع) است، و بدین گونه اشتباه از مجمع البیان به نورالثقلین منتقل شده است که اگر توجه نسلهای آینده به این اشتباه جلب نشود به طور طبیعی اشتباه مزبور از نورالثقلین به کتابهای دیگر و باز از آن کتابها به کتابهای دیگر همچنان راه خواهد یافت.

همچنین از اینجا معلوم می شود درباره تفسیر آیه ۲ مائده حدیثی از امام محمد باقر(ع) در منابع روایی وجود نداشته است، زیرا اگر وجود داشت صاحب نورالثقلین که تتبع بسیار گسترده ای در مورد روایات دارد آن را می یافت و می آورد و می بینیم که حدیثی در این باب از آن حضرت نیافته و نیآورده است، جز همان چیزی که در مجمع البیان به اشتباه با عنوان حدیث امام محمد باقر(ع) آمده است.

بدیهی است این امکان اشتباه در همه روایاتی که سندشان اصطلاحاً صحیح است یعنی روایان شان راستگو هستند وجود دارد، زیرا شخص راستگو معصوم از اشتباه نیست و همان طور که راستگویی مانند طبرسی دچار اشتباه شده است روایان راستگویی مانند زراره و محمد بن مسلم نیز ممکن است در نقل حدیث اشتباه کنند و به همین دلیل حدیث صحیح اگر با قرآن معارض شد حجّت نیست، چون امکان اشتباه در نقل آن وجود دارد و در قرآن چنین امکانی وجود ندارد.

مورد چهارم

در آیه ۲۷ مائده آمده است:

«واتل علیهم نبأ ابني آدم بالحق إذ قربا قرباناً فتقبل من أحدهما ولم يتقبل من الآخر قال لأقتلنك قال إنما يتقبل الله من المتقين»

طبری در تفسیر آیه فوق نقلهایی را آورده است که خلاصه آنها چنین است:

فرزندان آدم از حوّا دوقلو متولد می شدند؛ یکی پسر و یکی دختر، هابیل و قابیل نیز هر یک خواهری همزاد داشتند. آدم گفت: هر پسری با همزاد پسر دیگر ازدواج کند. قابیل گفت: خواهر همزاد من زیباتر است و من راضی نیستم هابیل با او ازدواج کند. قابیل زراعت داشت، و هابیل گوسفند دار بود، هابیل از بهترین آنچه داشت برای قربانی آورد و قابیل از بدترین جنس خود آورد، پس آتش قربانی هابیل را سوزانید که این نشانه قبولی آن بود و قربانی قابیل را نسوزانید، قابیل بدین سبب درباره هابیل حسد ورزید و به وی گفت: این قابل تحمل نیست که هم قربانی تو قبول شود و هم با خواهر زیباتر من ازدواج کنی و من، هم قربانی ام قبول نشود و هم با خواهر نازیبای تو ازدواج کنم، من تو را خواهم کشت. ۱۱

آن گاه شیخ طوسی که هم به تفسیر طبری رجوع کرده است و هم به منابع دیگر، در تفسیر آیه مزبور می نویسد:

«و قال اكثر المفسرين و رواه ابو جعفر و غيره من المفسرين: إنه ولد لكل واحد من قاييل و هاييل أخت توأم له، فأمر آدم كل واحد بتزويج أخت الآخر، و كانت أخت قاييل أحسن من الأخرى فأرادها و حسد أخاه عليها، فقال آدم: قرباً قرباناً فأيكما قبل قربانه فهي له، و كان قاييل صاحب زرع فعمد الى أخبث طعام، و عمد هاييل الى شاء سمينه و لبن و زبد، فصعدا به الجبل فأنت النار فأكلت قربان هاييل، و لم تتعرض لقربان قاييل، و كان آدم غائباً عنهما بمكة، فقال قاييل لاعتش يا هاييل في الدنيا و قد تقبل قربانك و لم يتقبل قرباني، و تريد أن تأخذ أختي الحسناء و أخذ اختك القبيحة، فقال له هاييل ما حكاة الله تعالى، فشدخه بحجر فقتله...» ١٢

معلوم است که مقصود شيخ طوسی از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، زیرا هم آنچه آورده است همان چیزی است که در تفسیر طبری است، و هم عبارت «و غيره من المفسرين» قرینه بر این مطلب است. سپس طبرسی در تفسیر آیه فوق می نویسد:

«القصة: قالوا: إن حواء امرأة آدم كانت تلد في كل بطن غلاماً و جارية، فولدت أول بطن قاييل و توأمته اقليما و البطن الثاني هاييل و توأمته لبوذا...» ١٣

و در دنباله سخن خود آنچه را که از تبیان نقل کردیم می آورد و ذیل آن می نویسد:

«روی ذلك عن ابي جعفر الباقر عليه السلام و غيره من المفسرين» که طبرسی در اینجا نیز ابو جعفر در کلام شيخ طوسی را با ابو جعفر باقر عليه السلام اشتباه کرده است.

مورد پنجم

در آیه ٨٨ نساء آمده است:

«فما لكم في المنافقين فئتين و الله أركسهم بما كسبوا أتريدون أن تهدوا من أضل الله و من يضل الله فلن تجد له سيلاً»

میان مفسران اختلاف است که این منافقان که مسلمانان اختلاف داشتند در اینکه به آنان حمله کنند یا نه، چه کسانی بودند؟ طبری پنج قول درباره آنان نقل می کند که شیخ طوسی در تبیان این اقوال را با تلخیص آورده است، قول اول اینکه آنان کسانی هستند که در جنگ احد از رسول خدا(ص) تخلف کردند و به مدینه برگشتند، قول دوم اینکه آنان قومی بودند که از مکه به مدینه آمده بودند و اظهار اسلام می کردند، سپس به مکه برگشتند و اظهار شرک کردند، آن گاه در یک سفر تجارتي که اموال مشرکان را به یمامه می بردند گروهی از مسلمانان قصد کردند به آنان حمله کنند و اموال شان را مصادره کنند به دلیل اینکه آنان مرتدند، و گروهی می گفتند: آنان مؤمن هستند و نباید مورد تعرض واقع شوند، این آیه نازل شد که چرا شما درباره این منافقان گمراه دو گروه شده اید؟ قول دوم را طبری از مجاهد می آورد و آن را اختیار می کند.

آن گاه شیخ طوسی در تبیان می نویسد:

«و فیمن نزلت هذه الآية قيل: فيه خمسة أقوال: أحدها قال قوم نزلت في اختلاف أصحاب رسول الله(ص) في الذين تخلّفوا عن رسول الله(ص) يوم أحد و انصرفوا الى المدينة و قالوا لرسول الله و اصحابه: «لو نعلم قتالاً لا تبعناكم» ذكر ذلك زيد بن ثابت. و الثاني: قال مجاهد و ابو جعفر و الفراء: أنّها نزلت في اختلاف كان بين أصحاب رسول الله(ص) في قوم كانوا قدموا المدينة من مكة و أظهروا للمسلمين أنّهم مسلمون، ثمّ رجعوا إلى مكة لأنّهم استوخموا المدينة و أظهروا لهم الشرك، ثمّ سافروا ببضائع المشركين الى اليمامة، فأراد المسلمون أن يأخذوهم و ما معهم فاختلفوا و قال قوم: لا نفع لذلک لأنّهم مؤمنون و قال آخرون: هم مرتدون، فأنزل الله فيهم الآية.» ۱۴

روشن است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابو جعفر علامت اختصاری علیه السلام(ع) را نوشته اند، به تصور اینکه مقصود از ابو جعفر، امام محمد باقر(ع) است.

طبری در تفسیر آیه فوق می نویسد:

«النزول: اختلفوا فيمن نزلت هذه الآية فيه، فقيل: نزلت في قوم قدموا المدينة من مكة فأظهروا للمسلمين الاسلام ثمّ رجعوا الى مكة لأنّهم استوخموا المدينة فأظهروا الشرك، ثمّ سافروا ببضائع المشركين الى اليمامة، فأراد المسلمون أن يغزوهم، فاختلفوا، فقال بعضهم لا نفع لأنّهم مؤمنون و قال آخرون إنّهم مشرکون فأنزل الله فيهم الآية، عن مجاهد و الحسن و هو المروى عن ابى جعفر عليه السلام.» ۱۵

پیدا است که در اینجا نیز ابو جعفر را که در سخن شیخ طوسی بوده است، طبرسی با ابو جعفر باقر(ع) اشتباه کرده است و در نتیجه حدیث خیالی دیگری منسوب به امام محمد باقر(ع) به وجود آمده است.

ضمن آن که صاحب نور الثقلین همین عبارت مجمع البیان را در تفسیر سوره نساء با شماره ۴۶۳ به عنوان حدیثی از امام باقر(ع) نقل می کند، و بدین گونه اشتباه از مجمع البیان به تفسیر نورالثقلین منتقل می شود. ۱۶

نیز صاحب المیزان عبارت مجمع البیان را در تفسیر آیه ۸۸ نساء در بحث روایی به عنوان حدیث منقول از امام محمد باقر(ع) نقل می کند ۱۷، و بدین صورت اشتباه مزبور به تفسیر المیزان نیز منتقل می شود.

طبیعی است که اشتباه مزبور به ده ها کتاب دیگر نیز منتقل شود و همه آن را با اطمینان خاطر به عنوان حدیث منقول از امام محمد باقر(ع) تلقی کنند.

مورد ششم

در آیه ۸۹ نساء درباره کافرانِ دو چهره ای که پیش تر در آیه ۸۸ از آنان سخن رفت آمده است:

«وَدَّوَالُو تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّىٰ يَهَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِن تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وِلِيَاءَ وَلَا نَصِيرًا»

این آیه اعلام می دارد که اگر دورویان به مدینه مهد اسلام هجرت نکنند هر جا یافت شوند کشته می شوند.

آن گاه در آیه ۹۰ درباره آنان استثنایی آمده است: «الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ...»؛ یعنی مگر کسانی که به قومی متصل شوند که میان شما و آنان پیمانی وجود دارد، که در این صورت در ردیف آنان که با شما پیمان دارند قرار می گیرند و از کشتن آنان خودداری می شود.

میان مفسران درباره شأن نزول آیه ۹۰ اختلاف است که میان چه کسانی با رسول الله(ص) پیمانی وجود داشت؟

طبری در تفسیر آیه آورده: کسانی که میان آنان با پیامبر(ص) عهد و میثاق بود هلال ابن عویمر اسلمی (سلمی) و قوم او هستند. آن گاه شیخ طوسی در تبیان می نویسد:

«و قال ابو جعفر: قوله تعالى: «الی قوم بینکم و بینهم میثاق» قال: هو هلال بن عویمر السلمی و ائق عن قومه ان لا تخیف یا محمد من اناک و لا تخیف من انا...» ۱۸

معلوم است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابو جعفر علامت علیه السلام(ع) گذارده اند.

طبری نیز در تفسیر آیه نوشته است:

«لَمَّا أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى الْمُؤْمِنِينَ بِقِتَالِ الَّذِينَ لَا يُهَاجِرُونَ عَنِ بِلَادِ الشِّرْكِ وَأَنْ لَا يُوَالُواهُمْ، اسْتَشْنَى مِنْ جَمَلَتِهِمْ فَقَالَ: «إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمِ بَيْنِكُمْ وَ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ» مَعْنَاهُ إِلَّا مَنْ وَصَلَ مِنْ هَؤُلَاءِ إِلَى قَوْمِ بَيْنِكُمْ وَ بَيْنَهُمْ مَوَادِعَةٌ وَ عَهْدٌ، فَدَخَلُوا فِيهِمْ بِالْحَلْفِ أَوْ الْجَوَارِ، فَحَكَمَهُمْ حَكْمَ أَوْلِيَّكَ فِي حَقِّنِ دِمَائِهِمْ، وَ اخْتَلَفَ فِي هَؤُلَاءِ فَالْمَرْوِيُّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ: الْمُرَادُ بِقَوْلِهِ تَعَالَى: «قَوْمِ بَيْنِكُمْ وَ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ» هُوَ هَلَالُ بْنُ عُوَيْمِرِ السَّلْمِيِّ وَ ائِقَ عَنْ قَوْمِهِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) فَقَالَ فِي مَوَادِعَتِهِ «عَلَى أَنْ لَا تَخِيفَ يَا مُحَمَّدُ مِنْ أُنَاكَ وَ لَا تَخِيفَ مِنْ أُنَانَا...» ۱۹

روشن است که طبری در اینجا از تبیان شیخ طوسی نقل و اقتباس کرده است، ولی باز ابو جعفر طبری در کلام شیخ را با ابو جعفر باقر(ع) اشتباه کرده است.

آن گاه صاحب نورالثقلین همان را به عنوان حدیث منقول از امام محمد باقر(ع) نقل کرده است و حدیث یادشده به المیزان نیز راه یافته است. ۲۰

مورد هفتم

طبری در تفسیر آیه «و لا تحسبنّ الذین قتلوا فی سبیل الله أمواتاً بل أحياء عند ربهم يرزقون» (آل عمران/۱۶۹) درباره شأن نزول آیه از عده ای از مفسران نقل می کند که وقتی جماعتی از مسلمانان در جنگ احد شهید شدند

این آیه درباره آنان نازل شد و به دنبال آن نقل دیگری می آورد که «هم قتلی بدر و أحد»؛ یعنی شأن نزول آیه مزبور، شهدای بدر و أحد است. شیخ طوسی از اینکه بیشتر مفسران شأن نزول آیه مزبور را شهدای احد ذکر کرده اند برداشت کرده است که بیشتر مفسران گفته اند: این آیه مختص به شهدای احد است. و از نقل دیگری که طبری به دنبال آن آورده است که «هم قتلی بدر و أحد» برداشت کرده است که طبری و بسیاری از مفسران می خواهند بگویند: آیه مزبور شامل شهدای بدر و احد هر دو می شود. شیخ طوسی در این باره می نویسد:

«و قال اکثر المفسرين: الآية مختصة بقتلی أحد، و قال أبو جعفر و كثير من المفسرين: أنها تتناول قتلی بدر و أحد معاً.» ۲۱

باید دانست آنچه شیخ طوسی در اینجا فرموده است خالی از مسامحه نیست، زیرا معنای سخن بیشتر مفسران که گفته اند این آیه درباره شهدای احد نازل شده است این نیست که آنان می گویند: آیه مزبور مختص به شهدای احد است، زیرا همه علما اتفاق دارند که شأن نزول آیه مخصّص آیه نیست که آن را منحصر به مورد نزول کند، آیه مزبور عامّ است و شامل همه شهدا تا روز قیامت می شود. و نیز اینکه طبری به دنبال آن می گوید: بعضی گفته اند: «هم قتلی بدر و أحد» معنایش این نیست که طبری و مفسران دیگری نظر داده اند که آیه مزبور شامل شهدای بدر و احد هر دو می شود، بلکه طبری فقط از بعضی دیگر نقل کرده است که گفته اند: شأن نزول آیه شهدای بدر و احد است. اما شأن نزول آیه چه شهدای احد باشد و چه شهدای بدر واحد، آیه به عموم خود باقی است و مختص به گروه خاصی از شهدا نمی شود.

به هر حال آنچه روشن است این است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، طبری است، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابو جعفر، علامت علیه السلام (ع) را آورده اند به تصور اینکه مقصود امام محمد باقر (ع) است.

طبری در تفسیر آیه می نویسد:

«النزول: قيل: نزلت في شهداء بدر و كانوا أربعة عشر رجلاً؛ ثمانية من الأنصار و ستة من المهاجرين و قيل: نزلت في شهداء أحد و كانوا سبعين رجلاً؛ أربعة من المهاجرين، حمزة بن عبدالمطلب و مصعب بن عمير و عثمان بن شماس و عبدالله بن جحش و سائرهم من الأنصار، عن أبي مسعود و الربيع و قتادة و قال الباقر عليه السلام و كثير من المفسرين: أنها تتناول قتلی بدر و أحد معاً...» ۲۲

طبرسی در ذیل کلامش عین عبارت شیخ طوسی را آورده است، فقط «و قال ابو جعفر» را تبدیل کرده است به «و قال الباقر علیه السلام» به تصور اینکه مقصود شیخ از ابو جعفر امام باقر(ع) است در حالی که چنین نیست، و بدین گونه یک حدیث بی پایه دیگر منسوب به امام محمد باقر(ع) پدید آمده است.

سپس صاحب نورالثقلین که از این اشتباه آگاه نبوده است در تفسیر سوره آل عمران عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام محمد باقر(ع) با شماره ۴۳۲ آورده است.

و نیز صاحب تفسیر المیزان در بحث روایی عبارت مجمع البیان را به عنوان روایت منقول از امام محمد باقر(ع) نقل کرده است. ۲۳.

شگفت اینک چگونه مرحوم طبرسی از لحن و اسلوب عبارت شیخ که نوشته است قال ابو جعفر و کثیر من المفسرین... پی نبرده است که این ابو جعفر از مفسران شناخته شده است و نمی تواند امام محمد باقر(ع) باشد؟ و توجه نکرده که علمای امامیه به خاطر احترام خاصی که برای ائمه(ع) قائلند هرگز نام امام معصوم را در ردیف مفسران و مورخان ذکر نمی کنند و شیخ طوسی از هر عالم امامی دیگری سزاوارتر است که نام امام معصوم را در ردیف نام مفسران نیاورد و با تغییر لحن و اسلوب، نام او را به طور مستقل و با احترام خاص ذکر کند.

شاید این مطلب به ذهن او خطور می کرده است، ولی تصورش این بوده است که شیخ طوسی برای مماشات با عامه مردم امام معصوم را در ردیف مفسران آورده است تا او را متهم به افراط و غلو در باره ائمه(ع) نکنند.

مورد هشتم

در آیه ۱۳۵ سوره نساء آمده است:

«يا ايها الذين آمنوا كونوا قوامين بالقسط شهداء لله و لو على أنفسكم أو الوالدين و الأقربین إن يكن غنياً أو فقيراً فالله أولى بهما فلا تتبعوا الهوى أن تعدلوا و إن تلووا أو تعرضوا فإن الله كان بما تعملون خبيراً»

میان مفسران اختلاف است که آیا خطاب «و إن تلوا أو تعرضوا» در آیه به حکام است که نباید در حکم خود به ناحق عمل کنند یا از حکم کردن خودداری نمایند، و یا خطاب به شاهدان است که نباید در شهادت دادن خود حق را نادیده بگیرند یا از شهادت دادن خودداری کنند؟ طبری در تفسیر آیه از ابن عباس و مجاهد و ابن زید و ضحاک نقل می کند که گفته اند: «و إن تلوا» یعنی اگر شهادت را تبدیل و تحریف کنید و «أو تعرضوا» یعنی کتمان شهادت نمایید، و خود طبری همین قول را اختیار می کند و می گوید: معنای آیه این است که اگر قیام به شهادت را دفع کنید و آن را تغییر دهید و تبدیل کنید یا از آن اعراض نمایید و اصلاً شهادت ندهید، بی شک خدا از آنچه انجام می دهید آگاه است و سزای مناسب به شما می دهد.

آن گاه شیخ طوسی در این باره می نویسد:

«و قال آخرون: معناه و إن تلوا أيها الشهداء فی شهادتکم فتحرّفوه فلا تقيموها أو تعرضوا عنها فترکوها. ذهب الیه ابن عباس و مجاهد، و قال مجاهد: معنی تلوا: تبدّلوا الشهادة. أو تعرضوا: ای تکتّموها، و هو قول أبي جعفر و به قال ابن زید و الضحاک.» ۲۴

در اینجا نیز در تبیان چاپ بیروت بعد از ابی جعفر علامت (ع) را آورده اند.

طبرسی در تفسیر آیه می نویسد:

«و قيل معناه إن تلوا أي تبدّلوا الشهادة أو تعرضوا أي تکتّموها. عن ابن زید و الضحاک و هو المروى عن أبي جعفر عليه السلام.» ۲۵

طبرسی که سخنش اقتباسی از کلام شیخ طوسی است در اینجا نیز ابو جعفر طبری را در کلام شیخ با ابو جعفر باقر (ع) اشتباه کرده است و این حدیث بی پایه به نورالثقلین و المیزان نیز راه یافته است. ۲۶

طبری در تفسیر آیه ۱۰۲ توبه «و آخرون اعترفوا بذنوبهم خلطوا عملاً صالحاً و آخر سيئاً عسى الله أن يتوب عليهم إن الله غفور رحيم» چند قول درباره این گروه [که عمل خوب و بد هر دو داشتند و امید می رفت خدا آنان را ببخشد] آورده است:

قول اول اینکه آنان جماعتی ۷ نفره یا ۸ نفره یا ۱۰ نفره از اهل مدینه بودند که ابولبابه یکی از آنان بود و گناهایشان تخلف از رسول خدا(ص) در جنگ تبوک بود.

قول دوم اینکه آیه فقط درباره ابولبابه است و گناهای تخلف از جنگ تبوک بود.

قول سوم اینکه آیه فقط درباره ابولبابه است، و گناهای این بود که در جنگ بنی قریظه به یهودیان گفت: اگر تسلیم گردید کشته می شوید و اشاره به حلق خود کرد.

قول چهارم اینکه این گروه اهل مدینه نبودند، بلکه از اعراب صحرائین بودند.

خود طبری این را اختیار می کند که آیه درباره عده ای از اهل مدینه است که ابولبابه یکی از آنان بود. آن گاه شیخ طوسی در تفسیر آیه می نویسد:

«روی عن ابن عباس أنه قال: نزلت هذه الآية في عشرة أنفس تخلفوا عن غزوة تبوك، فيهم ابولبابه، فربط سبعة منهم أنفسهم إلى سواري المسجد إلى أن قبلت توبتهم. وقيل كانوا سبعة منهم ابولبابه. وقال أبو جعفر: نزلت في أبي لبابة و لم يذكر غيره، و كان سبب نزولها فيه ما جرى منه في غزوة بنى قريظة و به قال مجاهد. و قال الزهري: نزلت في أبي لبابة خاصة حين تأخر عن تبوك...» ۲۷

باید دانست اینکه شیخ طوسی نوشته است: و قال ابو جعفر: نزلت في ابي لبابة... تا آخر، ابو جعفر طبری این مطلب را به عنوان قول خودش نیاورده است، بلکه به عنوان یک قول در مقابل سه قول دیگر آورده و آن را از مجاهد نقل کرده است، ولی ظاهر عبارت شیخ این است که این قول خود طبری است که باید گفت: در عبارت شیخ مسامحه وجود دارد. سپس طبرسی در تفسیر آیه شأن نزول آن می نویسد:

«و روی عن ابي جعفر الباقر عليه السلام انها نزلت في ابي لبابة و لم يذكر غيره معه و سبب نزولها فيه ماجرى منه في بنى قريظة حين قال: إن نزلتم على حكمه فهو الذبح و به قال مجاهد.» ۲۸

طبری در اینجا از عبارات شیخ طوسی در تبیان اقتباس کرده است؛ با این توهم که شیخ این مطلب را از امام محمد باقر (ع) نقل می‌کند، در حالی که آنچه را شیخ در اینجا آورده از تفسیر طبری گرفته است. این نقل نیز به نورالثقلین و المیزان راه یافته است. ۲۹

مورد دهم

طبری در تفسیر آیه «إِنَّ الدِّينَ فَرَقُوا بَيْنَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ...» (انعام/۱۵۹) درباره کسانی که در دینشان تفرقه ایجاد کردند و در آیه آمده چند قول نقل کرده است:
قول اول اینکه مقصود یهود هستند و این قول مجاهد است.

قول دوم اینکه مقصود یهود و نصاری هستند و این قول قتاده و سُدّی و ضحّاك است.

قول سوم اینکه مقصود اهل بدعت و ضلالت از این امت هستند و این را از ابوهریره نقل کرده است.

طبری خود اظهار می‌کند که این آیه همه گروه‌هایی را که در دینشان تفرقه ایجاد کردند، مانند مشرک و وثنی و یهودی و نصرانی و متحنّفی که در دین بدعت بگذارند شامل می‌شود و ویژه گروه خاصی نیست.

آن‌گاه شیخ طوسی در تبیان این سه قول را که طبری آورده است می‌آورد و قول دیگری را از حسن بصری اضافه می‌کند که مقصود آیه همه مشرکان هستند. ولی شیخ در اینجا قول منقول از ابوهریره را به عنوان مختار ابو جعفر آورده و آن را قول چهارم قرار داده است، شیخ در این باره می‌نویسد:

«الرابع: قال ابو جعفر: هم أهل الضلالة والبدع من هذه الأمة، و هو قول ابی هریره و المروى عن عایشه.» ۳۰

شگفت آن‌که شیخ طوسی برخلاف واقع نقل ابوهریره را به عنوان قول مختار ابو جعفر طبری آورده است با اینکه چنین نیست. عین عبارت طبری را با اینکه عربی مازندرانی است در اینجا می‌آوریم تا حقیقت قضیه روشن شود. طبری می‌نویسد:

«والصواب من القول في ذلك عندي أن يقال: إن الله أخبر نبيه(ص) أنه برئ ممّن فارق دينه الحق و فرقه و كانوا فرقاً فيه و أحزاباً شيعاً، و أنّه ليس منهم و لا هم منه لأنّ دينه الذي بعثه الله به هو الاسلام دين ابراهيم الحنيفيه كما قال له ربّه، و أمره أن يقول: «قل أنّي هداني ربّي الى صراط مستقيم ديناً قيماً ملّة ابراهيم حنيفاً و ما كان من المشركين»، فكان من فارق دينه الذي بعث به صلى الله عليه و سلّم من مشرك و وثني و يهودي و نصراني و متحنف مبتدع قد ابتدع في الدّين ما ضلّ به عن الصراط المستقيم و الدين القيم ملّة ابراهيم المسلم، فهو برئ من محمد(ص) و محمد منه برىء، و هو داخل في عموم قوله: "إن الذين فرقوا دينهم و كانوا شيعاً لست منهم في شيء"» ۳۱

می بینیم که عبارت طبری صریح است در اینکه این آیه شامل همه گروه هایی می شود که در دینشان تفرقه ایجاد کرده اند و مختص به این امت نیست، در حالی که آنچه از ابوهریره نقل شده این است که آیه مختص به اهل ضلالت و بدعت از این امت است، پس چگونه شیخ طوسی بر خلاف گفته صریح طبری می نویسد: «قال ابو جعفر: هم اهل الضلالة و البدع من هذه الامّة و هو قول ابی هریره!» با اینکه این عبارت طبری پیش چشم شیخ طوسی بوده است، چگونه مورد غفلت او واقع شده است؟! و این هشدار است به اهل علم که در نقل قول ها بلکه در همه مسائل، به نوشته های دیگران صد درصد اعتماد نکنند، بلکه با دقت و کنجکاوی به منابع اصلی رجوع کنند تا حقیقت را دریابند.

به هر حال معلوم است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، هر چند در تبیان چاپ بیروت بعد از ابو جعفر علامت علیه السلام (ع) را نوشته اند، به توهم اینکه مقصود از ابو جعفر امام باقر(ع) است که این توهم به دیگران نیز سرایت کرده است. سپس طبری می گوید که در این پندار نادرست شریک است، در تفسیر این آیه با اقتباس از تبیان شیخ طوسی می نویسد:

«اختلف في المعنيين بهذه الآية على أقوال: أحدها أنّهم الكفّار و أصناف المشركين، عن السديّ والحسن... و ثانيها أنّهم اليهود و النصارى لأنّهم يكفّر بعضهم بعضاً عن قتاده، و ثالثها أنّهم أهل الضلالة و أصحاب الشبهات و البدع من هذه الأمّة، رواه أبوهريره و عايشه مرفوعاً و هي المروي عن الباقر عليه السلام. جعلوا دين الله أدياناً لإكفار بعضهم بعضاً و صاروا أحزاباً و فرقاً.» ۳۲

در اینجا طبرسی قول منقول از ابوهریره را که شیخ طوسی اشتباهاً به ابو جعفر طبری نسبت می دهد قول مروی از امام محمد باقر (ع) به حساب می آورد و آن را حدیث امام معصوم تلقی می کند. و صاحب تفسیر نورالثقلین نیز در تفسیر سوره انعام عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام محمد باقر (ع) با شماره ۶۳ نقل کرده است. ۳۳

مورد یازدهم

طبری در تفسیر آیه «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصَّمَّ الْبِكْمِ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» (انفال/۲۲) می گوید:

«اختلاف شده است که مقصود آیه چه کسانی است؟ بعضی گفته اند: مقصود آیه گروهی از مشرکانند، آن گاه از ابن عباس نقل می کند که گفته است: آنان گروهی از بنی عبدالدار بودند [بنی عبدالدار یک تیره از کفار قریش در مکه بودند] سپس می گوید: قول دیگر این است که مقصود آیه منافقان هستند.»

پس از آن می نویسد:

«قول مختار این است که مقصود آیه مشرکان قریش هستند، زیرا آیه در سیاق خبر و گزارش حال آنان است.»

۳۴

باید دانست به فرض اینکه این آیه درباره بنی عبدالدار که تیره ای از کفار قریش در مکه بودند نازل شده باشد این موجب نمی شود که آیه منحصر به این گروه باشد، زیرا لفظ آیه عام است و همه افرادی را که دارای وصف مذکور در آیه باشند تا قیامت شامل می شود. آن گاه شیخ طوسی در تبیان می نویسد:

«و قال أبو جعفر: نزلت الآية في بني عبد الدار، لم يكن أسلم منهم غير مصعب بن عمير و حليف لهم يقال له:

سويبط. و قيل: نزلت الآية في النضر بن الحارث بن كلفة من بني عبد الدار بن قصي.» ۳۵

سپس طبرسی در تفسیر آیه نوشته است:

«و قال الباقر عليه السلام: نزلت الآية في النضر بن الحارث بن كلفة من بني عبد الدار بن قصي.» ۳۶

پیدا است که طبرسی مطلب را از تیان گرفته ولی چون تصور کرده است مقصود شیخ طوسی از ابوجعفر امام محمدباقر است ابوجعفر را تبدیل کرده است: به «الباقر» و بعد از آن علیه السلام را آورده است. علاوه بر این آنچه را که در تیان است درست نقل نکرده است، زیرا در تیان دو قول نقل شده است: یکی قول ابوجعفر که او گفته است: نزلت الآیة فی بنی عبدالدار و دیگری مقول قیل که فائلش مجهول است و گفته است: نزلت الآیة فی النضر بن الحارث بن کلدة من بنی عبدالدار بن قصی و مرحوم طبرسی اشتبهاً قول قیل را مقول ابوجعفر قرار داده است که شاید ناشی از خطا در دید چشم است که هنگام نوشتن، بخش اول از نوشته تیان از چشم او پنهان مانده و از قلم افتاده است. این اشتباه به تفسیر المیزان نیز منتقل شده است. ۳۷

مورد دوازدهم

طبری در تفسیر آیه «للفقراء الذین أحصروا فی سبیل الله لایستطیعون ضرباً فی الأرض...» (بقره/۲۷۳) از سُدّی و مجاهد نقل می کند که مقصود از فقرای یادشده در آیه فقرای مهاجرین هستند که به مدینه آمده بودند. آن گاه شیخ طوسی در تیان بعد از آن که با اعتماد به تفسیر طبری قول سُدّی و مجاهد را همان گونه که در تفسیر طبری است آورده می نویسد:

«و قال ابوجعفر: نزلت فی اصحاب الصّفّة.» ۳۸

در اینجا شیخ آنچه را که طبری از سُدّی و مجاهد آورده تفسیر کرده است که مقصود از فقرای مهاجرین اصحاب صفة اند و این تفسیر در حقیقت از خود شیخ است، ولی چون محتوای آنچه طبری نقل کرده این است که مقصود از فقرای مهاجرین اصحاب صفة اند این تفسیر را به طبری نسبت داده است و این گونه مسامحه در سخنان علما فراوان دیده می شود.

باید دانست به فرض اینکه مورد نزول آیه فقرای مهاجرین و اصحاب صفة باشد این موجب نمی شود که آیه منحصر به آنان شود، زیرا لفظ آیه عام است و تا قیامت شامل همه فقرایی که دارای صفات یادشده در آیه باشند می شود. سپس طبرسی در شأن نزول آیه مزبور می نویسد:

«النزول: قال ابو جعفر عليه السلام: نزلت في أصحاب الصفة، و كذلك رواه الكلبي عن ابن عباس ...» ۳۹

تصور طبرسی این بوده که مقصود از ابو جعفر در کلام شیخ طوسی امام باقر(ع) است، از این رو با اطمینان خاطر بعد از ابو جعفر، عبارت علیه السلام را آورده است.

و صاحب نور الثقلین نیز در تفسیر سوره بقره عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام باقر(ع) با شماره ۱۱۴۹ نقل کرده است ۴۰، و اگر در تفسیر این آیه حدیثی از امام محمد باقر(ع) در منابع روایی بود مؤلف نورالثقلین با تتبع بسیار وسیعی که در روایات دارد آن را می آورد و می بینیم که او در منابع روایی چیزی جز آنچه در مجمع البیان آمده نیافته است.

مورد سیزدهم

طبرسی در تفسیر آیه «و إذ قالت الملائكة يا مريم إن الله اصطفاك وطهرك واصطفاك على نساء العالمين» (آل عمران/۴۲) از ابن جریج نقل می کند: این آیه که می گوید: ای مریم! خدا تو را بر زنان عالمین برگزید و برتری داد، مقصودش برتری دادن مریم بر زنان عالمین در آن زمان بود، و خود طبری نیز در تفسیر آیه می گوید: «یعنی اختارک علی نساء العالمین فی زمانک»؛ یعنی ای مریم! خدا تو را بر زنان عالمین زمان خودت برگزید و برتری داد.

آن گاه شیخ طوسی در این باره می نویسد:

«و قوله: «اصطفاك على نساء العالمين» يحتمل وجهين: قال الحسن و ابن جریج: علی عالمی زمانها، و هو قول أبي

جعفر.» ۴۱

طبرسی در تفسیر آیه می نویسد:

«و اصطفاك على نساء العالمين» ای علی نساء زمانك، لأن فاطمة بنت رسول الله(ص) سيدة نساء العالمين و هو

قول أبي جعفر عليه السلام.» ۴۲

طبرسی تصور کرده است که مقصود از ابوجعفر در کلام شیخ طوسی امام محمد باقر(ع) است و از این رو بعد از ابوجعفر عبارت علیه السلام را آورده است.

و صاحب تفسیر نورالثقلین نیز عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام محمد باقر(ع) با شماره ۱۲۹ آورده است. ۴۳.

مورد چهاردهم

طبری در تفسیر آیه «ام یحسدون الناس علی ما آتاهم الله من فضله...» (نساء/۵۴) می نویسد:

«مفسران اختلاف کرده اند که آیا در این آیه مقصود از ناس که یهود درباره شان حسد می ورزیدند کیست؟ سپس از عکرمة و سُدّی و ابن عباس و مجاهد و ضحاک نقل می کند که آنان گفته اند: مقصود از ناس در این آیه محمد(ص) است، و از قتاده نقل می کند که مقصود از ناس عرب است. آن گاه خود طبری اظهار نظر می کند که در آیات قبل [یعنی آیه ۵۱ و ۵۲ و ۵۳] خداوند از یهود که می گفتند: مشرکان از محمد و اصحابش هدایت یافته ترند نکوهش کرده است، و آنان با علم به اینکه در سخن خود دروغ می گویند چنین می گفتند، بنابراین آیه «أم یحسدون الناس علی ما آتاهم الله من فضله» که در سیاق آیات قبل از آن قرار دارد طبعاً هماهنگ با آن آیات است و از حسد ورزیدن یهود درباره محمد و اصحابش سخن می گوید، و این تفسیر ترجیح دارد بر تفسیری که می گوید: مقصود از ناس نژاد عرب است.» ۴۴

سپس شیخ طوسی در تبیان در تفسیر آیه مزبور با اقتباس از تفسیر طبری می نویسد:

«المعنی بقوله: «أم یحسدون الناس» قیل: فیه ثلاثة أقوال: أحدها: قال ابن عباس و مجاهد و الضحاک و السدّی و عکرمة إنه النّبی، و هو قول أبی جعفر، وزاد فیه: و آله، الثانی، قال قتاده: هم العرب محمد و اصحابه [الذین هم محمد و اصحابه خ ل.]» ۴۵

در سخن شیخ طوسی در اینجا دو مسامحه وجود دارد: یکی اینکه اول می گوید: در این مسئله سه قول است ولی دو قول نقل می کند، نه سه قول، و دیگر اینکه می گوید: و زاد فیه: و آله، یعنی ابوجعفر طبری آل را نیز به محمد افزوده است، در حالی که طبری اصحاب را افزوده ست نه آل را. پس در سخن شیخ طوسی از روی مسامحه آل به جای اصحاب آمده است، و شاید در نسخه خطی که از تفسیر طبری نزد شیخ بوده و آله وجود داشته و پس از آن که تفسیر طبری چاپ شده به جای و آله، و اصحابه نوشته شده است.

به هر حال واضح است که مقصود شیخ از ابوجعفر، ابوجعفر طبری است.

طبرسی در تفسیر آیه می نویسد:

«و اختلف فی معنی الناس هنا علی أقوال: فقيل: أراد به النبي (ص) حسدوه علی ما آتاه الله من فضله من النبوة و إباحة تسعة نسوة و ميله اليهنّ و قالوا: لو كان نبياً لشغلته النبوة عن ذلك... و ثانيها أنّ المراد بالناس النبي (ص) و آله، عن أبي جعفر (ع)...» ۴۶

روشن است که آنچه طبرسی در «ثانیها» آورده اقتباسی است از تبیان و تصور طبرسی این بوده است که مقصود شیخ طوسی از ابی جعفر امام باقر (ع) است و از این رو آن را حدیث امام (ع) تلقی کرده و حدیث بی پایه دیگری پدید آمده است، و همین حدیث در نورالثقلین نیز با شماره ۳۰۷ از مجمع البیان نقل شده است.

مورد پانزدهم

طبری در تفسیر آیه «یا ایها الذین آمنوا خذوا حذرکم فانفروا ثبات أو انفروا جميعاً» (نساء/۷۱) نوشته است:

«خذوا حذرکم: خذوا جنتکم و أسلحتکم التي تتقون بها من عدوكم لغزوهم و حربهم...» ۴۷

چنان که می بینیم طبری حذر را به معنای اسلحه تفسیر کرده است. آن گاه شیخ طوسی در تفسیر آیه در تبیان می نویسد:

«و قيل في معناه قولان: أحدهما قال ابو جعفر و غيره: خذوا سلاحكم و يسمي السلاح حذراً...» ۴۸

شيخ مي فرمايد: ابو جعفر طبري و غير او از مفسرين گفته اند: حذر به معنای اسلحه است و بايد دانست که در جوّ تفسير و مفسران، ابو جعفر مطلق، ابو جعفر طبري است، زيرا او شخصيتي برجسته و مورد توجه همه مفسراني است که پس از وي آمده اند. کسی که در تبیان شيخ طوسي دقت کند در مي يابد که شيخ عنایت خاصی به تفسير طبري دارد و در بسياری از موارد در تفسير آيات فقط گفته های طبري را با تلخيص مي آورد بدون اينکه نام طبري را بياورد. در اینجا که شيخ مي گويد: ابو جعفر و غير او حذر را به معنای اسلحه تفسير کرده اند نام ابو جعفر طبري را ذکر مي کند، چون او شاخص ترين فرد از مفسران است و نام مفسران ديگر را نمي آورد و بالفظ غيره به مفسران ديگر اشاره مي کند. به هر حال ترديدی نيست که مقصود شيخ از ابو جعفر، ابو جعفر طبري است، ولي در تبیان چاپ بيروت مانند موارد پيشين، پس از ابو جعفر علامت عليه السلام (ع) را آورده به توهم اينکه مقصود شيخ از ابو جعفر، امام باقر (ع) است. سپس طبرسي در مجمع البيان با اقتباس از تبیان مي نويسد: «قيل فيه قولان... و الثاني أنّ معناه خذوا أسلحتكم، سمى الاسلحة حذراً... و هو المروي عن ابي جعفر عليه السلام و غيره...» ۴۹

صاحب نورالثقلين نیز چنین پنداشته که حديث امام باقر (ع) است، چنان که صاحب الميزان نیز در تفسير آيه مزبور عبارت مجمع البيان را به عنوان حديث امام محمد باقر (ع) ذکر کرده است، و بدین صورت، اشتباه از مجمع البيان به تفسير نورالثقلين و الميزان منتقل شده است. ۵۰

مورد شانزدهم

طبري در تفسير آيه ۱۶۷ اعراف «و اذ تأذن ربك ليعثنّ عليهم الى يوم القيامة من يسومهم سوء العذاب» از ابن عباس و قتاده و سعيد بن جبیر و سدّي نقل مي کند که مقصود از کسانی که خدا بر ضدّ يهود بر مي انگيزد که تا روز قيامت عذاب سخت را بر آنان تحميل کنند پيامبر (ص) و امت او هستند که يهود را مغلوب مي کنند و از

آنان جزیه می گیرند (تفسیر طبری، ذیل آیه مزبور). لحن طبری در اینجا طوری است که می فهماند آنچه او از مفسران یاد شده آورده است قول خود او نیز هست، از این رو شیخ طوسی با اقتباس از تفسیر طبری می نویسد:

«قال ابو جعفر و ابن عباس و قتاده و سعید بن جبیر و الحسن أراد به امه محمد(ص) يأخذون منهم الجزیه.» ۵۱

در اینجا شیخ طوسی آنچه را طبری در تفسیر آیه آورده خلاصه کرده و حسن بصری را نیز در ردیف مفسرانی که طبری نام برده آورده است که آن را از منبع دیگری غیر از تفسیر طبری گرفته یا حسن بصری را اشتباهاً به جای سدّی نوشته است. بدیهی است اینکه در اینجا کسانی بر یهود مسلط می شوند و در آیه به آنان اشاره شده با امت اسلام تطبیق گشته است منافات ندارد با آنچه در تفسیر ابن کثیر آمده که قبل از امت اسلام یونانی ها و کلدانی ها و سپس نصارا بر یهود مسلط شدند و عذابشان دادند.

روشن است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، ولی در تبیان چاپ بیروت پس از ابو جعفر علامت علیه السلام را آورده اند، به تصور اینکه مقصود از ابو جعفر امام محمد باقر(ع) است.

آن گاه طبرسی در مجمع البیان با اقتباس از تبیان در تفسیر آیه مزبور می نویسد:

«لیعثنّ علیهم... الی یوم القیامه من یسومهم سوء العذاب» ای من یدیقهم و یولیهم شده العذاب بالقتل و أخذ

الجزیه منهم، و المعنی به امه محمد(ص) عند جمیع المفسرین، و هو المروى عن أبی جعفر علیه السلام.» ۵۲

طبرسی به جای ذکر نام ابن عباس و قتاده و سعید بن جبیر و حسن نوشته است: عند جمیع المفسرین و چون تصور کرده است مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر امام باقر(ع) است تعبیر قال ابو جعفر را که شیخ طوسی به کار برده به و هو المروى عن ابی جعفر علیه السلام تبدیل کرده که خواننده آن را حدیث امام باقر(ع) می پندارد، و بدین گونه یک حدیث خیالی دیگر منسوب به امام محمد باقر(ع) پدید آمده است!

و صاحب تفسیر نورالثقلین نیز عبارت مجمع البیان را در تفسیر سوره اعراف به شماره ۳۳۵ به عنوان حدیث امام باقر(ع) آورده و بدین صورت اشتباه از مجمع البیان به تفسیر نورالثقلین منتقل شده است. ۵۳

مورد هفدهم

طبری در تفسیر آیه ۹ انفال «إذ تستغيثون ربكم فاستجاب لكم أني ممدكم بألف من الملائكة مردفين» از عمر بن الخطاب، ابن عباس و سدی و ابی صالح نقل می کند که گفته اند: اینکه در این آیه آمده است: شما در جنگ بدر به درگاه خدا استغاثه و دعا کردید، آن کس که به درگاه خدا استغاثه و دعا کرد و نصرت خدا را درخواست نمود رسول اکرم(ص) بود. ۵۴

لحن طبری در اینجا به گونه ای است که آنچه از عمر و ابن عباس و سدی و ابوصالح در مورد دعای پیامبر(ص) در جنگ بدر نقل کرده مورد قبول او است و از این رو شیخ طوسی آن را قول طبری شمرده و با اقتباس از تفسیر طبری می نویسد:

«أخبر الله تعالى عن حال أهل بدر أنهم لقلّة عددهم استغاثوا بالله والتجأوا إليه فأمدهم الله بألف من الملائكة مردفين، رحمة لهم و رأفة بهم، و هو قول ابن عباس و قال: الداعي كان رسول الله(ص) و هو قول أبي جعفر و السدي و أبي صالح و هو المروي عن عمر بن الخطاب.» ۵۵

پیدا است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابی جعفر عبارت علیه السلام را آورده اند به توهم اینکه مقصود شیخ از ابی جعفر، امام باقر(ع) است.

آن گاه طبرسی در مجمع البیان در شأن نزول آیه می نویسد:

«... و قيل: إن النبي(ص) لما نظر الى كثرة عدد المشركين و قلّة عدد المسلمين استقبل القبلة و قال: اللهم أنجز لي ما وعدتني، اللهم أن تهلك هذه العصابة لا تعبد في الأرض، فما زال يهتف ربه ماذا يديه حتى سقط رداؤه عن منكبيه فأنزل الله «إذ تستغيثون ربكم» الآية، عن عمر بن الخطاب و السدي و ابی صالح و هو المروي عن أبي جعفر عليه السلام.» ۵۶

این عبارت طبرسی که می گوید: عن عمر بن الخطاب و السدي و ابی صالح و هو المروي عن أبي جعفر عليه السلام اقتباس از بیان شیخ طوسی است، ولی چون او تصور کرده است که مقصود شیخ از ابی جعفر، امام باقر(ع) است عبارت و هو قول ابی جعفر را که شیخ به کار برده تبدیل کرده است به: «و هو المروي عن أبي جعفر عليه السلام» و بدین صورت یک حدیث خیالی دیگر منسوب به امام محمد باقر(ع) به وجود آمده است!

و صاحب تفسیر نورالثقلین عبارت مجمع البیان را در تفسیر سوره انفال به شماره ۲۹ به عنوان حدیث امام محمد باقر (ع) آورده است. ۵۷.

و نیز صاحب تفسیر المیزان در تفسیر آیه ۹ انفال در بحث روایی عبارت مجمع البیان را به عنوان روایت منقول از امام محمد باقر (ع) نقل کرده است. ۵۸. و بدین گونه اشتباه از مجمع البیان به نورالثقلین و المیزان منتقل شده است که اهل مطالعه این دو کتاب باید متوجه این مسئله باشند.

مورد هجدهم

طبری در تفسیر آیه ۶۲ انفال «... هو الذی أیدک بنصره و بالمؤمنین» می گوید: مقصود از مؤمنین در این آیه انصار هستند، و برای تأیید قول خود می گوید: سدی نیز گفته است: مقصود از مؤمنین در این آیه انصارند. آن گاه شیخ طوسی در تبیان با توجه به آنچه در تفسیر طبری آمده است در تفسیر آیه مزبور می نویسد:

«و المراد بالمؤمنین الأنصار... و هذا قول ابی جعفر و السدی و بشر بن ثابت الأنصاری و ابن اسحاق.» ۵۹

شیخ طوسی در اینجا قول ابو جعفر و سدی را از تفسیر طبری گرفته و قول بشر بن ثابت انصاری و ابن اسحاق را از منابع دیگر. و اینکه نام ابی جعفر و سدی و بشر بن ثابت انصاری و ابن اسحاق را در یک نسق و در ردیف هم آورده است معلوم می شود که مقصود او از ابی جعفر، طبری است، علاوه بر اینکه مطلبی که در اینجا نقل کرده است در تفسیر طبری که از منابع مورد مراجعه شیخ طوسی بوده موجود است.

به هر حال شکی نیست که مقصود شیخ طوسی از ابی جعفر، ابو جعفر طبری است، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابی جعفر عبارت علیه السلام را آورده اند به توهم اینکه مقصود شیخ از ابی جعفر، امام باقر (ع) است. سپس طبری در مجمع البیان در تفسیر آیه مزبور با اقتباس از تبیان شیخ طوسی می نویسد:

«هو الذى أيدك بنصره وبالمؤمنين» أى هو الذى قوأك بالنصر من عنده و ايدك بالمؤمنين الذين ينصرونك من أعدائك «و ألف بين قلوبهم» و أراد بالمؤمنين الأنصار و هم الأوس و الخزرج، عن ابى جعفر عليه السلام و السدى و أكثر المفسرين.» ۶۰

تصور مرحوم طبرسى این بوده است که مقصود شیخ طوسی از ابی جعفر امام باقر(ع) است و از این رو بعد از ابی جعفر عبارت علیه السلام را آورده، و بدین گونه حدیث خیالی دیگری منسوب به امام باقر(ع) پدید آمده است. صاحب تفسیر نورالثقلین نیز در تفسیر سوره انفال عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام باقر(ع) با شماره ۱۴۶ آورده ۶۱ و بدین صورت اشتباه از مجمع البیان به نورالثقلین منتقل شده است.

باید دانست اینکه مفسران گفته اند: مقصود از مؤمنین در آیه ۶۲ انفال، انصار مدینه اند، معنایش این است که مؤمنین یادشده در آیه فقط انصار هستند، ولی باید گفت انصار بعضی از مصادیق آن هستند و مصادیق دیگری نیز برای آن وجود دارد.

مورد نوزدهم

طبری در تفسیر آیه ۵۷ سوره توبه «لویجدون ملجأ او مغارات او مدخلاً لوکوا إلیه و هم یجمعون» از ابن عباس نقل می کند که «مدخل» در این آیه به معنای سرب است، [سرب به معنای پناهگاه زیرزمینی و راه زیرزمینی آمده است]. طبری نیز مدخل را به معنای سرب تفسیر کرده است. (تفسیر طبری در شرح آیه ۵۷ سوره توبه) آن گاه شیخ طوسی در تبیان در تفسیر آیه ۵۷ توبه با اقتباس از تفسیر طبری می نویسد:

«و قال ابن عباس ابو جعفر و الفراء: المدخل: الاسراب فی الارض.» ۶۲

پیدا است که مقصود شیخ طوسی از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، ولی طبرسى در مجمع البیان در تفسیر آیه مزبور درباره معنای «مدخل» با اقتباس از تبیان می نویسد:

«إسراباً فی الأرض، عن ابن عباس و ابی جعفر علیه السلام.» ۶۳

طبری تصور کرده است مقصود شیخ طوسی از ابوجعفر امام باقر(ع) است و از این رو آن را حدیث امام معصوم تلقی کرده است، و بدین صورت حدیث خیالی دیگری منسوب به امام محمدباقر(ع) پدید آمده است!

صاحب نورالثقلین نیز عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام باقر(ع) با شماره ۱۸۶ آورده است. و نیز صاحب تفسیر المیزان در تفسیر آیه مزبور در بحث روایی عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام باقر(ع) نقل کرده است ۶۴ و بدینگونه اشتباه از مجمع البیان به تفسیر نورالثقلین و المیزان منتقل شده است.

مورد بیستم

طبری در تفسیر آیه ۲۰۳ سوره بقره: «و اذکروا الله فی ایام معدودات» که مربوط به حجّ است می گوید: مقصود از ایام معدودات ایام تشریق است [یعنی روزهای ۱۱ تا ۱۳ ذی الحجّه] و خدا دستور داده است که در این روزهای شمرده شده با گفتن تکبیر بعد از نمازها و هنگام زدن هر ریگی که در رمی جمار می زنید خدا را با تعظیم یاد کنید. سپس از ابن عباس و عطاء و مجاهد و ابراهیم و حسن بصری و اسماعیل بن ابی خالد و قتاده و سدّی و ربیع بن انس و مالک و ضحاک و ابن زید نقل می کند که گفته اند: مقصود از ایام تشریق ایام ذکر خداست. آن گاه می گوید: این ذکر خدا که در «و اذکروا الله فی ایام معدودات» در بقره آمده است با ذکر که در آیه ۲۸ حجّ آمده است: «... و یدکروا اسم الله فی ایام معلومات علی ما رزقهم من بهیمه الأنعام» فرق دارد، زیرا ذکر در آیه بقره مطلق است، ولی در آیه حج مطلق نیست، بلکه بردن نام خدا هنگام ذبح یا نحر چهارپایانی که برای قربانی آورده اند مقصود است. بنابراین، ایام معدودات که در آیه ۲۰۳ بقره آمده است با ایام معلومات در آیه ۲۸ حج یکی نیست. (تفسیر طبری در شرح آیه ۲۰۳ سوره بقره)

[قابل ذکر است که در آیه حجّ و یدکروا اسم الله آمده، ولی آیه بقره لفظ اسم را ندارد، چون آیه حج بردن اسم خدا را هنگام قربانی کردن گوشزد می کند].

آن گاه شیخ طوسی در تبیان با اقتباس از تفسیر طبری در تفسیر آیه ۲۸ حجّ می نویسد:

«و يذكروا اسم الله في أيام معلومات، قال الحسن و قتادة: الأيام المعلومات عشر من ذى الحجة و الأيام المعدودات أيام التشريق (مقصود ايام معدودات در آیه ۲۰۳ بقره است) و قال ابو جعفر: الأيام المعلومات أيام التشريق و المعدودات العشر، لأن الذكر الذى هو التكبير فى أيام التشريق، و إنما قيل لهذه الايام: معدودات لقلتها.» ۶۵

اینجا در عبارت تبیان که قول طبری را نقل می کند اشتباهی هست که باید در کتابت یا چاپ رخ داده باشد و آن این است که به جای المعدودات، المعلومات آمده است و بالعکس، که باید اصلاح شود. ضمناً طبری درباره اینکه ايام معلومات دهه ذى الحجة و در تفسیر آیه ۲۸ حج قول قتاده را آورده است، ولی ظاهر تبیان این است که این قول خود طبری است.

به هر حال شکی نیست که مقصود شیخ از ابو جعفر، ابو جعفر طبری است، ولی در تبیان چاپ بیروت بعد از ابو جعفر علامت (علیه السلام) را آورده اند، به توهم اینکه مقصود امام محمد باقر (ع) است.

سپس طبرسی در مجمع البیان در تفسیر آیه ۲۸ حجّ با اقتباس از تبیان می نویسد:

«و يذكروا اسم الله في أيام معلومات» اختلف في هذه الآية فقليل: هي أيام العشر... و المعدودات ايام التشريق، عن الحسن و مجاهد [مقصود معدودات در آیه ۲۰۳ سوره بقره است] و قيل: هي أيام التشريق يوم النحر و ثلاثة بعده و المعدودات أيام العشر، عن ابن عباس و هو المروى عن أبى جعفر عليه السلام.» ۶۶

معلوم می شود اشتباهی که پیش از این به آن اشاره شد در نسخه تبیان که نزد طبرسی بوده وجود داشته و به جای معدودات معلومات آمده است و بالعکس. و طبرسی چون تصور کرده است که مقصود شیخ از ابو جعفر، امام باقر (ع) است تعبیر قال ابو جعفر را که شیخ طوسی به کار برده، تبدیل کرده است به «هو المروى عن ابى جعفر» و عبارت علیه السلام را بعد از ابى جعفر آورده است و بدین صورت یک حدیث خیالی دیگر منسوب به امام باقر (ع) پدید آمده است!

و صاحب تفسیر نورالثقلین در تفسیر سوره حجّ عبارت مجمع البیان را به عنوان حدیث امام محمد باقر (ع) با شماره ۸۸ آورده است ۶۷ و بدین گونه اشتباه از مجمع البیان به نورالثقلین منتقل شده است!

پی نوشت ها:

۱. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ۴/۴۲.

۲. همان، ۴/۴۷.

۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۳-۴/۳۹۷.

۴. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تأویل آی القرآن، ۷/۶۵.

۵. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ۴/۴۵.

۶. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ۳-۴/۳۹۸.

۷. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان، ۶/۳۶.

۸. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ۳/۲۲۱.

۹. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ۳-۴/۲۳۶.

۱۰. حویزی، علی بن جمعه، نورالثقلین، ۱/۵۸۴.

۱۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ۳-۴/۲۸۳.

۱۲. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ۳/۴۹۳.

١٣. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/٢٨١.
١٤. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٣/٤٩٣.
١٥. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/١٣٢-١٣٣.
١٦. حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ١/٦١٢.
١٧. طباطبايى، محمد حسين، الميزان فى تفسير القرآن، ٥/٣٤.
١٨. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٣/٢٨٥.
١٩. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/١٣٥.
٢٠. طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٥/٣٦؛ حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين.
٢١. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٣/٤٧.
٢٢. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/٨١.
٢٣. حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ١/٤٠٨؛ طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٤/١٧٣.
٢٤. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٣/٣٥٦.
٢٥. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/١٩٠.
٢٦. طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٥/١١٥.
٢٧. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٥/٩٠.
٢٨. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٥/٦٥.
٢٩. حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ٢/٢٥٧؛ طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٩/٤٠٥.
٣٠. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٤/٣٢٨.
٣١. طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان، ٨/٧٧.

٣٢. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/٣٨٨.
٣٣. حويزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ١/٧٨٣.
٣٤. طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان، ٩/١٤٠.
٣٥. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٥/٩٩.
٣٦. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/٥٣٢.
٣٧. طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٩/٥٩.
٣٨. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٢/٣٥٥.
٣٩. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ١-٢/٦٦٦.
٤٠. حويزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ١/٢٨٩.
٤١. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٢/٤٥٦.
٤٢. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ١-٢/٧٤٦.
٤٣. حويزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ١/٣٢٦.
٤٤. طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان، ٣/١٧٩.
٤٥. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٣/٢٢٧.
٤٦. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/٩٥.
٤٧. طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان، ٥/١٦٤.
٤٨. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٣/٢٥٣.
٤٩. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣-٤/١١٢.
٥٠. طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٤/٤٥٠.

٥١. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ١٨/٥.
٥٢. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٧٦٠/٤.
٥٣. حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ٩٠/٢.
٥٤. طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان، ١٢٦/٩.
٥٥. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٨٤-٨٣/٥.
٥٦. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٨٠٥/٤.
٥٧. حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ١٢٧/٢.
٥٨. طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٢٠/٩.
٥٩. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ١٢١/٥.
٦٠. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٨٥٤/٤.
٦١. حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ١٦٥/٢.
٦٢. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٢٤١/٥.
٦٣. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ٣٩/٥.
٦٤. طباطبايى، محمد حسين، الميزان، ٣٣٣/١٠.
٦٥. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، ٣١٠/٧.
٦٦. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان، ١٢٦/٧.
٦٧. حوىزى، على بن جمعه، نورالثقلين، ٤٨٨/٣.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**